

p. Mikael Schink SJ

Samvetet – vad är det och vad är det inte?

JUSTITIA ET PAX

KOMMISSIONEN FÖR RÄTTVISA OCH FRED

Rapport #7 i skriftserien

Justitia et pax reder ut begreppen

KORT RAPPORT I SERIEN
»JUSTITIA ET PAX REDER UT BEGREPPEN«

7

P. MIKAEL SCHINK SJ

Samvetet

– vad är det och vad är det inte?

JUSTITIA ET PAX
KOMMISSIONEN FÖR
RÄTTVISA OCH FRED

FÖRORD

»JUSTITIA ET PAX reder ut begreppen« är en serie korta rapporter i ämnen som ligger inom ramen för det som Kommissionen Justitia et pax (Rättvise- och fredskommissionen) i Stockholms katolska stift har i uppgift att främja de troendes engagemang i, liksom ge biskopen råd om. Dvs den Katolska kyrkans socialläran och hur den kan upplysa oss för att byggandet av våra mänskliga gemenskaper kan ske alltmer efter Jesus Kristus värdeskala – alltid med det eviga livet, i vilket allt fullbordas av Gud, i sikte. För att något en dag ska kunna fullbordas, måste det börja här och nu, genom oss, där vi är.

Texterna i denna rapportserie vill ge underlag för reflektion hos enskilda troende och samtal i de katolska församlingarna runt om i stiftet. Vi hoppas att innehållet kan hjälpa läsare och åhörare att få klarhet i några grundläggande begrepp och villkor i katolsk sociallära. För rapporternas innehåll svarar respektive författare. I de fall texterna refererar till Kyrkans lära eller till kyrkliga tolkningstraditioner framgår det. Jag vill rikta ett stort tack till dem som bidragit till rapporterna och alla aktiviteter i anslutning till dem.

Uppsala i mars 2025

P. THOMAS IDERGÅRD SJ

Ordförande i Justitia et pax

i Stockholms katolska stift

SAMVETET

VARFÖR REFLEKTERA över samvetet? Det finns naturligtvis historiska skäl som att läran om samvetet spelat en viktig roll i katolsk moralteologi och etik. Man kan hänvisa till auktoriteter som den helige Alphonsus Liguori (1696–1787), som i sin kända *Theologia moralis* ägnar det första traktatet åt just samvetet, eller den helige Thomas av Aquino (ca 1225–74), som uppfattar samvetet som det praktiska intellektets slutgiltiga omdöme i en konkret situation.

Samvetet spelar även en viktig roll inom samtida kristet och katolskt fromhetsliv. Till exempel bör man göra en samvetsrannsakan för att värdigt ta emot försoningens sakrament. Man kan gå genom en lista med synder mot budorden och dygderna, men för den som går till bikt regelbundet räcker det ofta med att ta en stund och dra sig till minnes vilka synder man begått sedan ens senaste bikt. Det är också vanligt att göra en samvetsrannsakan på kvällen innan man går till sängs för att be Gud om förlåtelse för de synder man begått under den gångna dagen.

Den mer politiskt orienterade kommer kanske att tänka på att samvetsfriheten är erkänd av flera internationella konventioner, till exempel FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna eller Europakonventionen. På så sätt räknas samvetsfriheten som en mänsklig rättighet tillsammans med religionsfriheten och åsikts- och tankefriheten. Andra Vatikankonciliet betonar

vikten av samvetsfrihet i samband med just religionsfriheten: »Människan får inte tvingas att handla mot sitt samvete. Men hon får inte heller hindras att handla enligt sitt samvete, framför allt på det religiösa området« (*Dignitatis humanae*, nr 3).

Alla dessa anledningar att reflektera över samvetet är viktiga, men de utgör bara *yttre* skäl, medan samvetet är någonting vi erfar i vårt *inre*. Den grundläggande anledningen att ta upp samvetet måste alltså vara en inre, personlig erfarenhet. För om samvetet inte är någonting meningsfullt i våra egna liv kanske det inte heller är så intressant ur ett teologiskt, andligt eller politiskt perspektiv heller.

Samvetet är en allmänmänsklig erfarenhet. Det handlar inte bara om ett fenomen som vi observerar hos vissa betydelsefulla och framträdande personligheter såsom det Gamla testamentets profeter, vilka offentligt kritiserade och fördömde folkets orättfärdighet och moraliska förfall. Jesus citerar till exempel Hos 6:6: »Barmhärtighet vill jag se och inte offer« (Matt 9:13). Det mest slående exemplet på civilkurage är kanske Johannes döparen, som förebrådde Herodes för att ha skilt sig och gift sig med sin brors fru, Herodias, vilket ledde till hans död (Mark 6:17–29). Vi kan också nämna den helige Paulus, som offentligt tillrättavisade Petrus för att han slutat äta tillsammans med hedningarna »av fruktan för dem som höll fast vid omskärelsen « (Gal 2:12).

Alla har vi gjort erfarenheten av att vara moraliskt bundna till ett visst handlingsalternativ. På något sätt vet vi att vissa handlingar är onda och oriktiga eller goda och riktiga. Ibland gör insikten om att vi borde handla på ett visst sätt ett så starkt intryck på oss att vi blir näst intill oförmögna att göra någonting annat. Vi kan då uppleva vår inre etiska övertygelse som en kallelse från Gud. I särskilt viktiga angelägenheter eller livsavgörande beslut kan samvetet röst innebära att hela ens liv tar en ny vändning.

Det finns därför goda skäl att undersöka samvetet, inte bara yttre skäl i termer av dess historia eller plats i samtida kyrklig praxis och politisk diskurs, utan också och framför allt vår egen inre erfarenhet av samvetet som en insikt som ställer moraliska krav på oss. I det som följer ska vi därför först ta upp två otillräckliga uppfattningar om samvetet som en känsla eller som överjaget. I ett andra steg kommer vi att gå över till mer korrekta beskrivningar av samvetet som Guds röst eller som det praktiska förnuftets omdöme. Två avslutande avsnitt går kort genom frågan om hur man ska fostra ett gott samvete och vad man kan göra vid tvivel och samvetsbetänkligheter.

Samvetet är inte en känsla

Att samvetet inte kan vara en känsla framgår i situationer då våra känslor står i motsättning till objektiva moraliska skyldigheter. Ett exempel är att katoliker har en allvarlig förpliktelse att delta i mässan på söndagar och påbjudna högtider. Det beror på att vi står i skuld till Gud. Gud har givit oss allt vi har, och allt vi har är en gåva från Gud. Vi är därför bokstavligen skyldiga Gud allt, men vi kan inte återgälda Gud för det vi tagit emot i strikt mening. I stället tackar och prisar vi Gud. Vi ärar och vördar hans fullkomlighet och hyllar honom med lovsång och tillbedjan. Kyrkans gudstjänst äger framför allt rum genom den heliga mässan. Genom sin offerdöd på korset grundade Herren Jesus Kristus den Katolska kyrkan som sin mystiska kropp och gav henne befogenheten att organisera gudstjänsten och liturgin. Kyrkan har därför beslutat att helga söndagen och vissa andra högtider genom att föreskriva mässplikt. Förpliktelsen att gå i mässan på söndagar måste därför betraktas som rimlig.

Samtidigt vet vi att vi ibland låter våra känslor få överhanden. Bekvämlighet, lathet och liknande kan få oss att stanna hemma. Det finns förstås giltiga ursäkten från att delta i söndagsmässan såsom sjukdom, nödvändigt arbete eller att det är mycket besvärligt att ta sig till kyrkan, men exemplet med

mässplikten visar ändå att det kan finnas en konflikt mellan samvete och känsla. Samvetet är därför inte identiskt med en känsla.

Det kan verka självklart att vi har en skyldighet att gå i mässan och skänka Gud en timme av vår tid i veckan, men faktum är att det inte är så ovanligt att höra åsikten att »jag går i mässan när jag känner för det!« Den som säger så förväxlar samvetet med sina känslor. Om vi upprepade gånger går emot vårt samvete kommer det med tiden att bli så avtrubbat att vi inte längre kan skilja mellan våra känslor och samvetets röst. Attityden att blint följa sina känslor har inte bara med disciplinära frågor som söndagsmässan att göra utan kan utvidgas till att omfatta hela ens liv. Oreflekterade känslouttringar tar samvetets plats och blir det yttersta kriteriet för ens handlande. I sin encyklika *Veritatis splendor* från 1993 tar den helige Johannes Paulus II upp farhågan att om »att vara tillfreds med sig själv« (nr 32) blir det yttersta etiska rättesnöret riskerar vi att tappa sikte på objektiva moraliska sanningar.

Med avseende på den katolska tron som sådan kan en överdriven känslomässig attityd leda till det som ibland kallas för »smörgåsbordskatolicism«. Katolsk lära och tradition jämförs då med ett enormt smörgåsbord där man kan välja och vraka mellan olika rätter. På så sätt reduceras katolicismen till en fråga om smak och preferens. Beroende på ens känslomässiga reaktioner kan individen själv välja vilka läror och traditioner man vill ta till sig och vilka man inte »känner« för att acceptera.

I motsats till smörgåsbordskatolicismen har katoliker en skyldighet att tro det som lärs ut av Katolska kyrkan, »sanningens pelare och grundval« (1 Tim 3:15). Det betyder inte att det inte finns en legitim teologisk pluralism när det gäller frågor som inte är slutgiltigt avgjorda, men katoliker måste ändå anpassa sina övertygelser och sitt beteende efter Katolska kyrkans lära.

Upptagning i Katolska kyrkans fulla gemenskap består till exempel i att kandidaten säger att »allt som den heliga Katolska kyrkan tror, lär och förkunnar vara uppenbarat av Gud, det tror och bekänner jag.« Andra Vatikankonciliets betoning av samvetsfriheten förtar inte katolikens skyldighet att anpassa sina övertygelser till Kyrkans tro (jfr *Dignitatis humanae*, nr 3). Religionsfriheten garanterar samvetsfriheten eftersom den som inte håller med om Katolska kyrkans tro är fri att lämna. Ett exempel är frågan om Kristi verkliga närvaro i Eukaristin. Konsiliet i Trient (session 13, kanon 1) definierar att Eukaristin »verkligt, reellt och substantiellt innehåller vår Herres Jesu Kristi kropp och blod förenade med hans själ och gudom«. Kristus är därför inte närvarande i Eukaristin »bara som i ett tecken, en bild, eller genom sin kraft«. Eftersom ekumeniska konsilier genom sina definitioner uttrycker Kyrkans tro är katoliker på så sätt skyldiga att instämma i läran om Kristi verkliga närvaro i Eukaristin. Som katolik kan man alltså inte välja att betrakta mässan *endast* som en symbol.

Vad kan vi då göra om vi vill utveckla våra samveten för att inte »låta oss drivas omkring av alla lärovindar« (Ef 4:14)? Eftersom tänkande och känslor är sammankopplade måste vi förändra både vårt tänkande och våra känslomässiga reaktioner. Detta är sällan en enkel process, eftersom vi måste övervinna oss själva. När det gäller den intellektuella biten handlar det om att ta del av katolskt tankegods så att vi kan ändra de uppfattningar som inte stämmer överens med Kyrkans tro. Vad gäller känslorna är kanske det största hjälpmedlet att umgås med fromma katoliker som är djupt övertygade om Kyrkans tro. På så sätt kan man besvara varandras frågor och uppmuntra och stötta varandra vid svårigheter. Ett första steg är att engagera sig i den lokala församlingen eller i en specifik katolsk gemenskap eller rörelse.

Rationalisering

Någonting som hör ihop med det känslöstyrda samvetet men som inte heller kan identifieras med samvetet är rationalisering. Rationalisering syftar på tankeprocessen som vi använder för att kringgå samvetet och rättfärdiga synder och omoraliska handlingar. Det innebär att man försöker hitta skäl som urskuldar eller ursäktar en från att följa samvetet. I själva verket är det nödvändigt att rationalisera bort eller förtränga samvetets röst för att begå en synd eller en medvetet ond handling. Det är en klassisk filosofisk sanning att vi inte kan välja det onda i den mån det är ont, utan vi måste hitta någon god eller tilltalande aspekt i den onda handlingen för att kunna besluta oss för den. Det beror på att det onda som sådant inte är önskvärt utan snarare frånstötande. Men vi kan inte önska någonting som inte är önskvärt i den mån det inte är önskvärt – vi kan bara sträva efter det goda och önskvärda. Om vi därför vet med oss att en viss handling är ond måste vi finna någonting gott i den som rättfärdigar valet att utföra den.

För att återvända till exemplet med söndagsmässan måste man finna en ursäkt som rättfärdigar att man stannar hemma. Om samvetet säger mig att jag borde gå i mässan är det omöjligt för mig att strunta i den samtidigt som jag är övertygad om att det är fel. Jag måste hitta en ursäkt. I de flesta fall kommer ursäkten att bestå i omständigheter specifika för min situation, som till exempel att jag inte har tid, att jag är för trött, att jag har för mycket att göra eller liknande. Alternativt kan man helt enkelt »glömma bort« mässplikten genom att tänka på annat eller distrahera sig själv. Det är oftast vad som händer hos dem vars samvete blivit avtrubbat. Om man gång på gång ignorerar samvetets röst blir det med tiden enklare att hitta ursäkter och viljemässigt förtränga samvetet. Den förhärdade syndaren kan knappt höra samvetets röst längre utan följer blint sina känslor och sin egen bekvämlighet.

Även om varken känslor eller rationalisering kan likställas med samvetet säger de ändå någonting om vad samvetet är.

Eftersom samvetet kan förväxlas med en känsla måste det ha någon form av känslokaraktär. Vari består då likheten med känslorna? Ur ett thomistiskt perspektiv kan känslor förstås på två sätt. Å ena sidan kan känslor syfta på »passionerna« (lat. *passiones*), det vill säga sinnesrörelser eller emotioner som går utöver vår direkta kontroll och därför drabbar oss utan att vi kan styra dem. Å andra sidan kan känslor förstås som det som Thomas av Aquino kallar för affekter (lat. *affectiones*), ett slags rationella känslor eller viljerörelser. Gud har till exempel inga passioner eftersom han inte kan påverkas av någonting utanför sig själv, men Guds vilja inbegriper affekter i en analog mening. Känslor i termer av affekter kan förstås som att man medvetet värderar eller uppskattar något. På så sätt kan samvetet uppfattas som en rationell viljerörelse, det vill säga en värdering av vad man bör göra grundad i förnuftet.

På samma sätt som känslor kan även rationalisering säga oss något om samvetet, nämligen att det har med reflektion och tänkande att göra. En samvetsinsikt kan därför tolkas som en inbjudan att reflektera ytterligare över dess innehåll. Om ens samvete till exempel säger att man borde gå i söndagsmässan samtidigt som man känner en känslomässig motvilja kan man fråga sig om samvetets bedömning kanske pekar på någonting djupare än bara att man är skyldig att uppfylla förpliktelsen att gå i mässan. Till exempel kan det tolkas som en inbjudan att ordna ens mässbesök så att det blir en stabil rutin och försöka hitta sätt att uppskatta mässan så att den blir meningsfull. Man kan till exempel fördjupa sig i mässans andlighet eller försöka delta i mässan mer aktivt eller meditativt.

Samvetet är inte överjaget

Ett vanligt misstag i det andliga livet är att förväxla samvetet med överjaget. Överjaget betecknar de omedvetna krav och förväntningar som vi har på oss själva. Det handlar om internaliserade regler och normer som vi tagit över från föräldrar, vänner eller samhället i stort. Även kyrkan, församlingen,

specifika kristna gemenskaper eller umgängeskretsen mer allmänt är källor till krav och förväntningar. Ibland kan överjaget betecknas med det som »man gör« eller det som förväntas av en. Om överjaget har fostrats i enlighet med objektiva moraliska principer är det en stor hjälp i det andliga livet, men om det är för strängt eller kanske till och med tyranniskt riskerar man att bli rigid, moraliserande och fanatisk.

I den andliga traditionen har detta fenomen beskrivits som »skrupler«. Den helige Ignatius av Loyola ger i sina *Andliga övningar* (nr 345–51) exemplet av en person som oavsiktligt trampat på ett »kors« bestående av två halmstrån. Ignatius tar först upp fallet då personen i fråga fäller omdömet att han har begått en synd. Det rör sig då inte om skrupler i egentlig mening utan snarare om ett felaktigt omdöme eftersom de två halmstråna i verkligheten inte utgör något kors utan råkar bara ha hamnat på marken i en viss vinkel mot varandra så att de liknar ett kors.

Skrupler i egentlig mening är ett slags samvetsbetänkligheter eller snarare skuld- och oros känslor som uppkommer trots att man vet med sig att man inte begått någon synd. Ignatius skriver att skrupler innebär att jag å ena sidan fäller det riktiga omdömet att jag inte har syndat efter att ha trampat på de två korsade halmstråna, men å andra sidan verkar det för mig ändå som om jag har begått en synd. Man blir orolig och tvivlar samtidigt som man på ett annat plan inte tvivlar.

Den psykologiska strukturen i detta fenomen är att ett krävande överjag säger att man begått en synd medan ens samvete å andra sidan gör bedömningen att man inte begått någon synd. I viss mån är situationen omvänd i jämförelse med fallet med känslorna och mässplikten. Medan känslorna frestar med slapphet tenderar det felaktigt formade överjaget att ställa upp överdrivna krav. Om man ger efter för överjagets anspråk kommer samvetet så småningom att bedövas så att man blint följer överjaget.

Skrupler förekommer ofta hos fromma personer med högt ställda ideal. En stark längtan efter helighet kan leda till att man ser synder där det inte finns någon synd eller att man ser en allvarlig synd där det bara finns en liten synd eller en ofullkomlighet. I dessa fall förekommer det att man strävar efter helighet på grund av högmod eller fåfänga. Med andra ord försöker man uppnå helighet med sina egna krafter utan att förtrösta på Guds nåd. Det blir då ofta viktigt att andra ser ens ansträngningar, böner och goda gärningar.

Ett exempel på skrupler skulle vara att man oroar sig över att ha begått en dödssynd för att man oavsiktligt kommit några minuter sent till mässan eller för att man varit distraherad och ouppmärksam under mässan. Man ska naturligtvis försöka komma i tid och undvika distraktioner i mässan, men det är inte alls någon dödssynd. Normalt är man medveten om att samvetet säger en att det inte är någon fara, att Gud är barmhärtig och att ens synder kommer att förlätas så snart man ber Gud om förlåtelse eller tar emot den heliga kommunionen. Men när man har skrupler är man ofta extremt oroad över småsynder så att man omedelbart vill gå till bikt, även om man biktat sig för bara några dagar eller kanske till och med bara för några timmar sedan.

Vad ska man göra om man har skrupler? Den helige Ignatius skriver i sina *Andliga övningar* (nr 350): Den »som önskar dra nytta av det andliga livet, bör alltid gå tillväga på motsatt vis i förhållande till det sätt som fienden använder. [...] om fienden försöker försvaga själen för att dra den till den yttersta extremen, skall personen bemöda sig om att befästa sig i mitten för att lugna sig i allt.«

För skrupulanten är detta är emellertid lättare sagt än gjort. Andliga vägledare, biktfäder och moralteologer vittnar alla om hur svårt det kan vara att övervinna skrupler. Om man misstänker att man lider av skrupler ska man ta upp det i bikt, till exempel genom att säga att man har ett problem med skrup-

ler eller att man oroar sig för skrupler. Biktfadern kommer då vanligtvis att ge rådet att man inte ska vara så sträng mot sig själv, att man inte ska oroa sig eller grubbla för mycket över sina synder, att man ska försöka ha en mer avslappnad och obekymrad attityd, att man ska lita på Guds barmhärtighet och så vidare.

Den skrupulöse kan emellertid uppleva frestelsen att inte lyssna på biktfadern eller den andlige vägledaren, liksom den som är för lat för att gå i mässan har en tendens att rationalisera och hitta på ursäkter för att åsidosätta samvetet. Man tänker att biktfadern är slapp, att han inte riktigt kunde sätta sig in i och förstå ens speciella situation, att det vore klokt att rådfråga en annan präst och så vidare. Biktfäder, andliga vägledare och moralteologer kan naturligtvis alla ta miste, men när man har skrupler är det normalt viktigt att man följer råden som biktfadern ger. Det är förstås möjligt att biktfadern är slapp, men om man har skrupler borde det snarare ses som någonting positivt.

En andra viktig punkt för den skrupulöse är att lita på Guds barmhärtighet och kärlek. Genom Jesu Kristi offerdöd och uppståndelse har Gud frälst människan och övervunnit synden. Om vi därför har en uppriktig önskan att tjäna Gud och följa Jesus Kristus kommer Gud inte låta sin frälsningsplan hindras av småsaker. Jag behöver därför inte oroa mig för att ha begått mycket allvarliga synder då det i själva verket bara rör sig om förlåtliga synder. Förtröstan på Guds barmhärtighet ska självfallet inte leda till förmätenhet (lat. *praesumptio*), det vill säga lasten eller attityden att jag kommer att räddas utan någon som helst medverkan från min sida, men för skrupulanten, som snarare befinner sig vid förtvivlans rand eller som är fylld av högmod och prestationsångest, bör detta inte vara något att oroa sig över.

Slutligen ska man vid skrupler komma ihåg att samvetet inte bara syftar på en bindande och förbjudande auktoritet utan att det också kan erfaras som en befriande känsla eller ett

övervägande som leder till slutsatsen att man kanske inte ska vara fullt så sträng mot sig själv som överjaget säger att man bör vara. Ignatius av Loyola skriver återigen i *Andliga övningar* (nr 335) att »hos dem som går från det goda till det bättre berör den gode ängeln själen milt, lätt och mjukt, likt en vattendroppe som tränger in i en svamp. Den onde berör skarpt, ljudligt och oroligt, som när vattendroppen faller på en sten«. När det gäller skrupulösa personer kan vi anta att de går från det goda till det bättre eftersom de har viljan att rena sig från sina synder. Det innebär att den gode anden kommer att trösta, beröra »milt, lätt och mjukt«.

Samvetet som Guds röst

En egendomlig aspekt av samvetet är att det kan upplevas som någonting som kommer utifrån och inifrån samtidigt. Samvetet erfars som någonting externt under aspekten av ett normativt anspråk eller moralisk skyldighet som individen ytterst inte är upphov till. På så sätt leder samvetsomdömet implicit till erfarenheten av en transcendent moralisk norm. Samtidigt uppfattas denna yttre norm som någonting som på ett fundamentalt plan motsvarar och sammanfaller med ens natur och individualitet. Vissa filosofer och teologer har därför beskrivit samvetet som Guds röst som kallar oss att handla i enlighet med vår egen natur inifrån. På grund av att samvetet kommer både inifrån och utifrån är det både bindande och befriande på samma gång. Det är bindande genom att det sätter en gräns för vårt moraliska handlande. Det är befriande eftersom det fullständigt motsvarar vår mänskliga natur.

På liknande sätt kan man beskriva samvetet som ett slags intuition som stiger upp ur det omedvetna och går därmed utöver ens medvetna kunskaper samtidigt som det motsvarar ens egen person eftersom det kommer ur en själv. Även om intuition normalt betraktas som ett slags perception rör det sig i samband med samvetet inte om någonting oförnuftigt eftersom det är en förnimmelse av moralisk *sanning*, vilket är en förnuftsakt.

Den helige Ignatius beskriver ett liknande fenomen i sin första valsituation (*Andliga övningar*, nr 175). Han skriver att Gud »rör viljan och drar den till sig, så att en sådan hängiven själ följer det som visats för den utan att vare sig tvivla eller kunna tvivla, så som den helige Paulus och den helige Matteus gjorde när de följde Kristus vår Herre.« Med andra ord kan samvetet erfaras som ett kall att välja ett speciellt alternativ eller gå en bestämd väg.

Samvetet som det praktiska förnuftets omdöme

Den helige Thomas av Aquino förstår samvetet som ett omdöme av det praktiska förnuftet (se punkt två nedan), mer specifikt som en tillämpning av allmänna moraliska principer på en konkret situation (*Summa theologiae* I, q. 79 a. 13; jfr *Katolska kyrkans katekes*, nr 1778). En första punkt att lägga märke till i Thomas definition är att samvetet är ett förnuftigt omdöme eller bedömning. Det innebär att samvetet inte ses primärt som en känsla eller ett krav från överjaget, en intuition eller ens en kallelse från Gud, utan som en akt hos individen själv. Samvetet är med andra ord inte någonting som händer subjektet utan någonting som subjektet gör.

Thomas syn på samvetet som en bedömning är ett effektivt motmedel mot den utbredda rädslan att fatta beslut. Ur ett pastoralt perspektiv drar sig folk ofta för att bestämma sig så länge som möjligt. I stället väntar man på en inre kallelse från Gud, en stark känsla, ett klart kommando från överjaget eller på samvetets röst som otvetydigt ska uppenbara den rätta vägen och därmed befria en från all beslutsångest genom att så att säga välja åt en. Inte sällan beklagar sig personer i val-situationer att de inte vet vad deras samvete säger. Om vi tar Thomas av Aquinos syn på samvetet på allvar handlar det i sådana fall snarare om en strategi att undvika samvetet genom att inte fälla ett personligt omdöme. Samvetet innebär ju precis att jag själv måste göra en individuell bedömning som ingen annan kan göra åt mig. Beslutsångest och andra rädslor är fullt begripliga om man inte är van att fatta beslut. Vi måste

därför öva oss att göra bedömningar i konkreta fall för att därefter rannsaka vårt samvete och undersöka hur det gick. Felaktiga bedömningar är oundgängliga, men det är också det enda sättet att lära sig och bemästra samvetets konst.

En andra punkt att notera i Thomas definition av samvetet är att det rör sig om ett omdöme hos det *praktiska* förnuftet. Det praktiska förnuftet betecknar intellektet i den mån det söker kunskap i relation till hur man ska handla i en konkret situation. Det innebär att det praktiska förnuftet är subjektrelaterat på ett sätt som det teoretiska förnuftet inte är. Eftersom det praktiska förnuftet tar hänsyn till den konkreta situationen kan dess omdömen inte abstraheras från omständigheterna. Det visar på begränsningen i etiska fallstudier eller kasuistik. Även om det är lärorikt att analysera moraliska dilemman kan en teoretisk undersökning inte ta hänsyn till alla omständigheter. Fallstudier abstraherar också från det handlande subjektet, som måste göra en personlig värdering av situationen och fatta ett beslut inom en mycket begränsad tidsram. Att fälla ett moraliskt omdöme i en konkret kontext då man konfronteras med sinnesdata i det verkliga livet är därför någonting annat än att i lugn och ro utvärdera en fallbeskrivning vid skrivbordet.

På grund av den speciella strukturen i handlingssituationen kallade den tyske filosofen Martin Heidegger den riktiga reaktionen i den konkreta kontexten för autentisk (jfr *Sein und Zeit*, s. 299–301). Den autentiske personen reagerar inte på den generella situationen i enlighet med allmänna moraliska principer på ett stereotypiskt sätt, utan han handlar snarare utifrån den specifika situationen och tar därmed alla partikulära omständigheter med i beräkningen. »Autenticitet« ska inte förstås i snävare utan i vidare bemärkelse så att den autentiske personen inte bara reagerar på yttre sakförhållanden utan också på den inre situationen genom att ta hänsyn till sina egna känslor, temperament, karaktär, biografi och annat.

I och med att den autentiske personen handlar på ett korrekt sätt i den konkreta situationen motsvarar han den dygdige hos Thomas av Aquino. Den dygdige personen gör det rätta med lätthet genom ett slags förvärvad inklinasjon eller vana. Den autentiske personen, den dygdige eller helgonet kan därför inte nödvändigtvis i detalj förklara varför han handlar som han gör, eftersom han inte har den teoretiska utan endast den praktiska kunskapen. Han kommer normalt bara att hänvisa till någon allmän moralisk princip för att motivera sina handlingar såsom att »han behövde min hjälp« eller »det var det riktiga att göra«. Den dygdige personen kan jämföras med virtuoser inom andra områden. Den professionelle fotbollsspelaren kommer till exempel att intuitivt se vad som måste göras under fotbollsmatchen på grund av många års träning. Nybörjaren måste å andra sidan analysera situationen långsamt, tänka efter och gå genom varje steg för sig. På samma sätt kommer den som håller på att utveckla sitt samvete vara tvungen att tänka genom hur han ska reagera i den konkreta situationen och använda mycket energi för att observera omständigheterna och andra människors reaktioner.

Samvetsbildning

Slutligen borde någonting sägas om samvetsbildning och om det tvivlande samvetet i och med att dessa ämnen ofta tas upp i moralteologiska böcker (jfr *Katolska kyrkans katekes*, nr 1783–94). När vi talar om samvetsbildning uppfattas samvetet i likhet med en dygd. Hos Thomas av Aquino är den mest närliggande dygden klokhets (Summa theologiae II-II, q. 47–56). Men för att dygder ska växa och utvecklas behöver man normalt hjälp utifrån i form av lärare, vägledare, förebilder, auktoriteter eller andra förmedlare av kunskap. För att samvetet ska fostras i enlighet med objektiva moraliska principer är det därför nödvändigt att dra lärdom av Katolska kyrkans lära och liv, Bibeln och traditionen, liksom att ta helgonen till förebilder för ens eget liv. Fördelaktigt är om samvetet kan utvecklas i en levande, kristen gemenskap. Det

är därför viktigt att inte bara läsa katolsk litteratur, ta till sig katolskt innehåll via media eller ägna tid åt personlig bön, utan också att engagera sig i den lokala församlingen eller i en mer specifik katolsk gemenskap eller grupp.

Ett kompletterande sätt att utveckla sitt samvete är genom daglig samvetsrannsakan. Det betyder inte bara att lägga märke till de synder man begått under dagen för att be Gud om förlåtelse utan framför allt att utforska varför man syndade, varför man reagerade så starkt och impulsivt, eller kanske varför man inte reagerade alls. Ignatius av Loyola skriver att »vi bör noga lägga märke till tankarnas förlopp. Om början, mitten och slutet är alltigenom gott« (*Andliga övningar*, nr 333). En samvetsrannsakan i ignatiansk tradition kallas »examen« och består av fem punkter (jfr *Andliga övningar*, nr 43).

Tacksägelse: Att tacka Gud för de mottagna välgärningarna.

Bön om nåd: Att be Gud om nåden att få kännedom om synderna och avvisa dem.

Rannsakan: Att be själen redogöra för den gångna dagen.

Bön om förlåtelse: Att be Gud om förlåtelse för felen.

Föresats: Att med hjälp av Guds nåd föresätta sig bättring.

Man kan börja med korstecken och avsluta med Fader vår eller någon annan bön. En examen kan ta allt från några minuter till en kvart eller mer. Det kan vara bra att reservera åtminstone fem till tio minuter för en ordentlig examen. Normalt är det den tredje punkten som tar mest tid, men om man känner en speciell rörelse vid till exempel tacksägelsen kan man stanna där under hela bönestunden, för som Ignatius säger är det inte »den myckna kunskapen, utan inlevelsen och smaken av tingen inifrån, som mättar och tillfredsställer själen« (*Andliga övningar*, nr 2). Det är bättre att göra en punkt ordentligt än att mekaniskt skynda genom bönen. När det gäller den tredje punkten, rannsakan, är nog den latinska översättningen

av Ignatius *Andliga övningar* mer avslöjande än det spanska originalet. Den tredje punkten brukar förkortas »exigere rationem«, vilket kan översättas »att begära redovisning«, men det latinska ordet »ratio« har en så vid betydelse att det egentligen inte går att återge med ett enda uttryck på svenska. Här kan det förstås som »innehåll«, »betydelse«, »mening«, »anledning« eller »orsak«. Man ska alltså »be själen« om ett visst »innehåll«. Själen kan här förstås som människan i den mån hon är relaterad till Gud. Examen består därför i en meditation där man går genom dagen för att se den ur Guds perspektiv.

Tvivel

Thomas av Aquino var en av de första teologerna som menade att ett säkert samvetsomdöme alltid är bindande, även om samvetet har fel (*De veritate*, q. 17 a. 4 co.) Han skriver att om man handlar mot det som samvetet menar vara påbjudet av Gud begår man en synd eftersom man då viljemässigt går emot det som man samtidigt anser vara Guds lag, även om det senare kan visa sig att man hade fel. Människan är därmed bunden att följa sitt samvete – men bara så länge det är säkert. Om samvetet inte är säkert talar man om tvivel eller samvetsbetänkligheter.

Frågan om samvetsbetänkligheter och tvivel är komplex och har lett till omfångsrika verk i den katolska moralteologiska traditionen, där man utvecklat olika etiska system för att lösa tvivel, till exempel probabilism. Probabilism är en tillåten moralteologisk uppfattning som förenklat innebär att man vid samvetsbetänkligheter i de flesta fall kan följa ett troligt handlingsalternativ. Komplexiteten beror på att i fall av tvivel angående allvarliga angelägenheter får man inte handla innan man upphävt sina tvivel på ett tillfredsställande sätt. I praktiken är det dock ofta omöjligt att fullständigt upphäva alla tvivel, utan man måste arbeta med rimlighetsskäl. I de flesta fall är det tillräckligt att det finns troliga skäl för ett handlingsalternativ, men i vissa speciella fall, till exempel vid dödsfara,

måste man välja det säkrare alternativet. Vid tvivel i allvarliga situationer ska man alltså skjuta upp ett beslut tills man kunnat reda ut frågan på ett sätt som motsvarar situationens allvar. Man kan till exempel titta efter i en bok eller på internet, eller så kan man rådfråga en präst, en vän eller någon annan man har förtroende för.

Slutsats

Vad är då samvetet? För det första kan samvetet inte vara någon känsla. Det ser vi i de fall då vårt samvete står i konflikt med våra känslor. Att följa sitt samvete innebär i många situationer tvärtom att gå emot sina känslor eller sin egen bekvämlighet. Men samvetet är heller inte detsamma som överjaget eller internaliserade sociala krav och förväntningar. Det blir tydligt framför allt då vi av samvetsskäl gör motstånd mot etablerade men orättfärdiga normer, vilket ibland kan leda till obehagliga och allvarliga konsekvenser.

Samvetet är snarare ett omdöme av det praktiska förnuftet, mer specifikt en applicering av allmänna moraliska principer på specifika omständigheter. Det betyder att samvetet innebär reflektion som ska leda fram till ett beslut i en konkret situation. Man kan därför fostra sitt samvete genom att underrätta sig om Kyrkans lära som förser en med objektiva moraliska principer, och genom att omsätta dessa normer i ens eget liv och fatta beslut i enlighet med dem. På så sätt kan samvetet erfaras som Guds röst genom att man därigenom kommer i kontakt med etiska principer som transcenderar den egna personen och därmed kommer utifrån. Samtidigt är förblir samvetet ett kall i vårt inre i och med att det fullständigt motsvarar vår mänskliga natur och individualitet.

När det gäller samvetsbildning är det viktigt att inte bara ta del av katolskt tankegods som motsvarar objektiva moraliska normer utan också att vara en del av en levande, kristen gemenskap så att man kan få vägledning, uppmuntran och konkreta förebilder för ett gott kristet liv. Daglig samvetsrannsakan

eller examen är oundgängligt för den som vill utveckla sitt samvete. Vid samvetsbetänkligheter eller tvivel måste man arbeta med rimlighetsskäl. Förutom vid speciella fall är det tillräckligt att det finns troliga skäl för ett handlingsalternativ för att man ska kunna välja det.

FÖRFATTARPRESANTATION

Mikael Schink är jesuitpater verksam i S:ta Eugenia katolska församling i Stockholm. Han har skrivit sin doktorsavhandling 2025 vid universitetet i Fribourg, Schweiz, om Kristi korsoffer inom ramen för Thomas av Aquinos frälsningslära. Han har tidigare givit ut *Naturvetenskap och religiös tro: Faradayartiklarna* (Artos, 2018) samt arbetat som studentpräst i Stockholm och kaplan i S:t Lars katolska församling i Uppsala.

OM JUSTITIA ET PAX

Kommissionen för rättvisa och fred, Justitia et Pax, är ett organ i stiftet verksamt i frågor kopplade till den katolska socialläran. Kommissionens uppgift är främst att ge biskopen råd och att främja kunskapen och engagemanget bland de troende i stiftet om socialläran och näraliggande frågor kopplade till hur den katolska tron får prägla den kristnes relationer till sin omvärld, nära och långt bort. Kommissionen representerar också stiftet i både nationella och internationella, liksom i både inom- och utomkyrkliga, sammanhang relevanta för dess ansvarsområde.

